ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

شاھ جي وائي- ادائگي ۽ گائڪي

شاھ عبداللطيف ڀٽائي جي فڪر ۽ فن ۾ ڪئين رنگ موجود آهن. سندس شاعرانہ پرواز ۽ بلند خيالي هڪ طرف تہ فني پختگي ٻئي طرف آهي. شاھ صاحب جي شاعرانہ ڪمال ۽ موضوعاتي نيرنگين جي باري ۾ گھڻو ڪجھ لکيو ويو آهي. ٿورو گھڻو سندس شعر جي وزن ۽ راڳ بابت بہ لکيو ويو آهي. هن باري ۾ ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي ڪتاب "سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ" ۾ بحث جي ابتدا ڪئي آهي.(١)

وائيءَ جي ادائگي ۽ گائڪيءَ بابت پنهنجا خيال هن مقالي ۾ پيش ڪري رهيو آهيان. ادائگيءَ جو انداز هيءُ آهي تہ ڀھريائين بيت ۽ پوءِ وائي ڳائي ويندي آهي ۽ فقيرن جو ٽولو پنهنجي اڳواڻ جي رهنمائيءَ ۾ بيت ۽ پوءِ وائي علحدا علحدا انداز ۾ ادا ڪندو آهي. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب بنيادي معلومات شاھ جي راڳ ۽ اهو راڳائي فقيرن بابت ذڪر ڪيل ڪتاب ۾ فراهم ڪئي آهي. (ص ص ١٥٦-٢٤٠) وائيءَ جي ادائگي اهڙي انداز ۾ ڪئي ويندي آهي جو رسالي کان نابلد ماڻهو هڪ لفظ بہ سمجهي نہ سگهندو آهي. اهو پروڙي سگهندو جيڪو شاھ جي راڳ ۾ شريڪ ٿيندڙ هوندو ۽ راڳاين جي رهبري حاصل هوندس. وائيءَ جو ڪلاسيڪل راڳ سان ڪهڙو تعلق آهي، اُن جي ڳُڻپ بيتن سان گڏ ڪئي وڃي ٿي. وائيءَ کي ڪلاسيڪل جي ڪهڙي صنف سان ڳڻبو. ان باري ۾ تحقيق لاءِ گنجائش آهي.

هندوستاني راڳ مالا (Indian classical music) آواز ۽ آهنگ جو هڪ قديم نظام (System) آهي. هن جو دائرو وچ ۽ اُتر

هندوستان، پاڪستان، بنگلہ ديش ۽ ٻين ملحق ملڪن تائين وسيع آهي. ڏکڻ هندوستان ۾ ڪرناٽڪي راڳ جو نظام مروج آهي، ٻئي قديم نظام آهن ۽ ديوي ديوتائن جي ڏند ڪٿائن سان ربط ۾ آهن. اسان جو واسطو اُتر هندوستان جي نظام سان آهي. شعر جو رابطو موسيقيءَ سان قديم آهي. هتي شاهہ صاحب جي وائيءَ ۽ ڪلاسيڪي موسيقيءَ جي باهمي ربط جو جائزو پيش ڪجي ٿو.

سُر ۽ تال، سنگيت جا اهم ۽ بنيادي جُزَ آهن. نرت يعني ناچ جو آڌار بہ سُرَ ۽ تال تي آهي، سُر ۽ تال کي راڳ جي اصطلاح ۾ سُر اڏيا ۽ تال اڏيا سڏجي ٿو. مسلمان موسيقارن هن قديم نظام ۾ ٻولن ۽ تاثر جا واڌارا ڪيا. جيستائين تال جو تعلق آهي تہ اُهو راڳ جو بنياد آهي. هڪ سٺي فنڪار کي گهٽ ۾ گهٽ ١٥ تال اچڻ/ ياد هجڻ کپن.(٢)

اِن کان سواءِ موسيقار کي مسجع انداز ۾ مختلف بندشون ياد هجڻ کپن. موسيقيءَ جي اصطلاح ۾ انهن جا اَٺ قسم آهن. اُهي آهن: ڪَتب، مَن، چِند، ڌَروُ، ڌَوا، ٺا، پربنڌ ۽ نربيدان.(٣)

هيءَ ڳالهہ موسيقيءَ جي قديم انداز/ طرز/ صنف ڌرپد لاءِ چيل آهي. اُن کان پوءِ خيال، رائج ٿيو. گمان اِهو آهي تہ وائي ڌرپد ۾ موزون ٿيل آهي. قاضي احمد ميان اختر لکي ٿو تہ: "متاخرين جن فقرن تي ڳائڻ جو بنياد رکيو اُنهن کي عرف عام ۾ ڌرپد جو نالو ڏنو ويو. اِهي چار چَرن يا فقرا آهن. استائي، انترو، ڀوڳ ۽ ابوڳ، ڌرپد جي مقابلي ۾ امير خسرو ترانو ايجاد ڪيو."(٤)

پٺ شاهہ تي جيڪو راڳ جو سلسلو قائم آهي، اُهو بہ وائيءَ کي هڪ سنگيت جي سرشتي سان مربوط ڪري ٿو. مون هن سلسلي ۾ گهڻي وقت کان سوچ ٻڌي ڪئي آهي. ١٩٦٢ع کان وٺي خانصاحب امانت علي خان ۽ ٻين گوين سان رابطي سبب ۽ پوءِ شاهہ جي راڳاين مان تمراڻي فقيرن مان فقير الله بچائي تمراڻيءَ سان تعلقات جي ڪري وائيءَ ۽ ڌرپد بابت ايياس ڪندو رهيس. پٺ شاهہ تي راڳ ۽ ڪلاسيڪي راڳ جي محفلن ۾ شرڪت سبب آءٌ هن نتيجي تي پهتس

تہ وائيءَ جو ڪجهہ نہ ڪجهہ لاڳاپو ڌرپد جي گائڪيءَ سان آهي. ڪلاسيڪي موسيقيءَ ۾ سلطان حسين شرقي خيال جي مقابلي ۾ ڌرپد کي عام ڪرڻ لڳو.[۵] ڌرپد جو دارومدار جن ٻولن تي آهي، اُهي تال جو نمايان تاثر پيدا ڪن ۽ تال جو واضح ڌڌڪو/ آواز ٿي نمايان هوندو آهي. وائيءَ ۾ بہ تال جي ڌانَ ڌات نمايان هوندي آهي. پکاوج ۽ مردنگ، ڌرپد لاءِ مخصوص آهن.[۶] شاهہ جا راڳائي تنبوري تي هٿ سان ڌڪ هڻن ٿا. اڄ ڪلهہ تال لاءِ طبلو استعمال ۾ آهي، جيڪو پکاوج مان حضرت امير خسرو ايجاد ڪيو.[۷] مردنگ ڍولڪ ۾ تبديل ٿي وئي.[۸] امير خسرو وڌيڪ ۲۴ تال ايجاد ڪيا.[۹] ڪجهہ ٻولي جهڙوڪ: ڪِڙ، زان، ڪِٽ ۽ جها ايجاد ڪيائين.[۱۰] هوڏانهن واجد علي شاهہ جي حوالي سان اِها ڳالهہ مشهور ٿي تہ امير خسرو خيال ڳائيندو هو.[۱۱]

سنڌ جي هڪ اُستاد فن پير بخش مغل پنهنجي ڪتاب راڳ ساگر ۾ ڌرپد جا ٻولَ، قِتِ، ڌَت، ٿن ۽ نا چاٿايا آهن.[۱۲] اُستاد محفوظ ڪوڪر ڌرپد جي باري ۾ پنهنجي ڪتاب راڳ سروپ ۾ لکي ٿو تہ: "ڌرپد موسيقيءَ جي قديم ترين صنف آهي. مغليہ دور ڌرپد جو سونهري دؤر ليکجي ٿو. اڪبر اعظم جيَ دؤر ۾ ميان تانسين ڌرپد کي فروغ ڏنو. تانسين جي گرو هريداس سوامي، نائڪ بيجو باوري ۽ گوپال ڌرپد ڳائڻ ۾ گهڻي شهرت حاصل ڪئي. ڌرپد گنڀير مزاج جو انداز آهي. ڌرپد جي سنگت خاص طور پکاوج سان ٿئي ٿي، ليڪن اڄڪلهہ پکاوج جو رواج گهٽجي ويو آهي، اُن ڪري طبلي جي سنگت سان بہ ڌرپد ڳائجي ٿو."[۱۳] ڌرپد بابت وڌيڪ استاد محفوظ ڪوڪر لکي ٿو تہ: "قديم زماني ۾ ڌرپد ڳائڻ واري کي ڪلاونت چوندا هئا."[۱۴] ڌرپد جي تال سان نمايان هم آهنگي بنيادي عنصر آهي. هن باري ۾ قاضي ظهور الحق لکي ٿو تہ: "۱۴ ماترائن جي تال ۾ ڌرپد ۽ ڌَمار ڳائجي ٿي."[۱۵] علم عروض ۽ تال جي باهمي تعلق جي باري ۾ لکي ٿو تہ: "مغلئي تال ۾ غزل، گيت ۽ ڪافيون ڳائجن ٿيون. بهادر شاهہ ظفر جو غزل مغلئي تال ۾ موزون آهي:

گئي يڪ بَيڪ جو پلٽ هوا،

نهين دل ڪو اپني قرار هي.
(وزن متفاعيلن ۴ دفعا) [۱۶]

ڏرپد جي پس منظر ڪان پوءِ وائيءَ ڏانهن رجوع ڪريون ته هن باري ۾ ٿوري معلومات ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ فراهم ڪئي آهي. ڊاڪٽر صاحب پنهنجي ڪتاب ”سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ“ ۾ وائيءَ جي باري ۾ به بنيادي معلومات ڏني آهي. پاڻ هن سلسلي ۾ اُستاد منظور علي خان ۽ پير غلام شاھ جي مدد سان شاھ جي سُرن جي ڪلاسيڪيءَ سان ربط بابت به لکيو اٿن. هن سلسلي ۾ وائيءَ بابت به ڪي ڳالهيون سامهون اچن ٿيون. ڊاڪٽر صاحب، شاھ عبداللطيف جي تنبوري بابت به معلومات فراهم ڪئي آهي. پاڻ لکن ٿا: پراڻي روايتي تنبوري ۾ چار تارون هونديون هيون: زير، مٿني، مثلث ۽ بم. پهريون تنبورو شاھ صاحب نٽي جي ڪاريگرن کان ٺهرايو. وائي بابت لکن ٿا ته: ”چئن سُرن ساموندي، آبري، حسيني ۽ ڪاموڙيءَ ۾ تنبوري کي چيڙيو ڪونه ويندو آهي.“[۱۷] سائين غلام شاھ جي حوالي سان لکن ٿا ته: ”شاھ لطيف جي زماني ۾ تنبوري جي وڄت/ سنگت فقط واين لاءِ هئي.“[۱۸] فقط ايتري معلومات واين بابت هٿ آئي آهي.[۱۹] ليڪن شاھ جي ڪلام جا ماهر فقير ۽ هيڏانهن پڪي راڳ جا استاد وائيءَ جي ادائگي ۽ گائڪيءَ بابت چائن ٿا ته کهڙو ربط آهي. اُهي ئي عملي طور هنن صنفن کي منطبق ڪري سگهن ٿا. وائيءَ ۽ ڏرپد جي رڪارڊنگ ٻڌي بهتر/ مناسب راءِ قائم ڪري سگهجي ٿي.

حاشيا ۽ حوالا:

۱- شاھ جي سُرن جي موسيقيءَ ۾ ادائگيءَ بابت ٿورو گهڻو ڪم مون اڳ ۾ به ڪيو آهي. هي مقالو به گذريل چند مقالن جو تسلسل آهي، جيڪي مون رسالي جي هن پهلوءَ بابت لکيا آهن. اِهي مقالا پٽ شاھ ثقافتي مرڪز جي منعقد ڪيل ڪانفرنسن ۾ پيش ڪيم ۽ شايع به ٿي چڪا آهن. هن باري ۾ وائيءَ جي هيئت ۽ سُر ڪاموڏ، سُر سارنگ، سُر بروي ۽ رامڪلي تي مقالا آهن.

۲- قاضي، ظهورالحق، رهنما ۽ موسيقي، پاڪستان نيشنل ڪائونسل آف دي آرٽس اسلام آباد، ۱۹۷۵ع، ص ص ۴۹-۵۰.

۳- قاضي، احمد ميان اختر؛ مقالو؛ سلطان حسين شرقي ڪتاب هماري موسيقي، اداره مطبوعات پاڪستان ڪراچي، ص ص ٢٦-٢٧.
۴- ايضاً، ص ص ٢٦-٢٧.
۵- ايضاً، ديباچو از حفيظ هوشيارپوري، ص ٧.
٦- ايضاً، ص ۵۱.
٧- ايضاً، ص ۵٢.
٨- خورجوي، نقص محمد خان، حيات امير خسرو، ڪتاب منزل لاهور ١٩٦٠ع، ص ١٧٠.
٩- ايضاً، ص ١٨۵.
١٠- ايضا، ص ١٩١.
١١- هماري موسيقي، حوالو ڏنل، ص ١۴.
١٢- مغل، پير بخش؛ راڳ ساگر، پٽ شاهه ثقافتي مرڪز حيدرآباد، ١٩٩٧ع، ص ١٦٩.
١٣- ڪوڪر، استاد محفوظ؛ راڳ سروپ، لوڪ ورثو اشاعت گهر اسلام آباد ١٩٩٨ع، ص ٧٨.
١۴- ايضاً، ص ٧٨.
١۵- رهنماءِ موسيقي، ص ۵٩.
١٦- ايضاً، ص ٦٧.
١٧- بلوچ، نبي بخش خان؛ سنڌي موسيقيءَ جي مختصر تاريخ، پٽ شاهه ثقافتي مرڪز حيدرآباد ١٩٧٨ع، ص ص ١٦٧-١٦٨.
١٨- ايضاً، ص ١٦٨.
١٩- ايضاً، ص ص ١٦٧-١٦٨.